

K ELET-KÖZÉP-EURÓPA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN*

RÁNKI GYÖRGY

Kelet-Közép-Európa második világháborús történeti irodalmának kérdései

Van-e létjogosultságuk speciális területi tanulmányoknak a második világháború története kérdésében? A kérdés már nem egyszer feltevődött, s a — többnyire igenlő — válasz is gyakran elhangzott. A második világháború történetével foglalkozó rendezvények sorában nem egyszer lehettünk tanúi a területi leszűkítésnek; hogy csak a legsikerültebbet említsem, pl. a Párizsban a Földközi-tenger térségéről rendezett tanácskozás esetében. A probléma megközelítése ennek ellenére újabb és újabb vitát vált és válthat ki, s újból és újból felveti a kérdést: miként lehet egy olyan kisebb — és nem is döntő — egységet, mint a Duna-völgye, kiemelni a háború egész történetéből. Vajon nem vezet-e egy ilyen megközelítés valamiféle szemléleti torzulásra, esetleg a térség jelentőségének eltúlzására, az összefüggések félremagyarázására, vagy olykor egyenesen valamiféle nemzeti beszűkülésre. Ha mindezen nehézségeket világosan látjuk is, akkor sem hallgathatjuk el a lehetséges ellenérvek hosszú sorozatát. Végző soron bármily komplex jelenség volt a második világháború, a megjelent művek jelentős része az események egy — többnyire valamelyik nemzethez kapcsolódó — vonulatát szokta megragadni, és többnyire mindenki természetesnek veszi ezt a nemzeti megközelítést. Ha tehát a Duna-völgy (vagy bármely más területi egység) bizonyos beszűkülést is jelent, még mindig alkalmasabb a második világháború problematikájának megközelítésére, még mindig többet, világosabbat adhat, az egyes országok történetére is, mint az egyes országokra korlátozódó elemzés. Nem kétséges ugyanakkor, hogy azok a munkák, melyek egyes országok történetére vonatkoznak, képesek a részletkérdések sokkal alaposabb, sokoldalúbb kidolgozására. Ezen munkák beható ismerete és tanulmányozása nyújthat regionális feldolgozásra alapot. A regionális feldolgozás tehát nem megy részletekbe, viszont éppen az összefüggések, kapcsolatok feltárásával, elemzésével bizonyos kérdések mélyebb meglátására is alkalmasabb, mint a részletekben esetleg gazdagabb ország-monográfia.

Ténylegesen ha áttekintjük a második világháborúval foglalkozó, egyedülállóan gazdag történeti irodalmat, regionális elemzéssel csak elvétve találkozunk. Akár a régebbi, akár az újkeletű (a legutolsó öt esztendőben megjelent) munkákat soroljuk fel — és előadásunkban természetesen csak az utóbbiak áttekintésére törekszünk —, a Duna-völgy egészének történetét átfogó munkát aligha említhetünk. Még talán leginkább azok a művek nyújtanak ilyen benyomást, vagy ölelik

* A Történelmi Szemle 1973. 3—4. speciális számának Tanulmányok rovatát a „Kelet-Közép-Európa második világháborús historiográfiája” címmel 1973. szeptember 27—29-én Budapesten tartott nemzetközi történész konferencia előadásaiból és hozzászólásaiból állítottuk össze. (Szerk.)

fel a térség, ha nem is egészét, de legalábbis nagy részét, melyek a hitleri szövetségi rendszer kialakulásával és szétbomlásával foglalkoznak. Ebből a szempontból *Maxime Mourin* „Le drame des Etats Satellites de l’Axe de 1939 à 1945” című¹ munkáját illeti a kezdeményezés dicsősége. Azon a tényen túl, hogy a térség egészére kiterjed s megpróbálja összefoglalni az addig megjelent meglehetősen gyér irodalmat, kevés dicséretet mondhatunk róla. Inkább ügyes politikai zsurnalizmus, semmint mély történeti elemzés. A térség egészét felöleli, de természetesen történeti mélységű elemzés *Iszraeljan-Kutakov* „A diplomácia kulisszái mögött”² című könyve. Tárgyánál fogva azonban az egész hitleri szövetségi rendszert kívánja bemutatni, ezért érthető módon elsősorban Olaszországnak és Japánnak biztosít figyelmet és csak másodsorban foglalkozik a kelet-európai csatlósállamokkal. A munka tudományos érdeme, hogy nem elsősorban emigráns kelet-európai politikusok Nyugat-Európában publikált visszaemlékezéseire támaszkodik — melyek zöménél nem nehéz fellelni a háború alatti politika mentegetésének, magyarázásának a hidegháború éveiben nem is titkolt szándékát —, hanem részben nyugaton publikált levéltári forrásokra, és olyan szovjet levéltári anyagokra is, melyek más kutatók és történésznylvánosság előtt eddig nem voltak hozzáférhetőek. Sajnálatos viszont, hogy *Iszraeljan* és *Kutakov* tanulmánya a kelet-európai emigráns szerzők által leírt alkudozásokat olykor készpénznek veszi, így elemzésük az amerikai vagy az angol Duna-völgyi politika céljainak és elképzeléseinek elemzésében még erős kiegészítésre és korrekcióra szorul. Megközelítésük — a munka címéből és célkitűzéséből következően is — nem regionális jellegű, így érthető, hogy nem adnak világos választ a Duna-völgy térségének második világháború alatti problémáira és szerepére a nemzetközi politikában. Nem is beszélve arról, hogy a térség két olyan alapvető országát, mint Csehszlovákia és Jugoszlávia, nem vehették figyelembe.

M.M. Minaszjan „Délkelet-Európa népeinek felszabadulása”³ című munkája túllép a hadtörténeti igényen és megpróbálja Románia, Bulgária, Jugoszlávia és Magyarország felszabadításának teljes képét nyújtani. E tekintetben egyedülállóan gazdag szovjet levéltári anyagra és hadtörténeti irodalomra támaszkodik. Emeli a munka igényességét, hogy egy viszonylag terjedelmes bevezető fejezetben Délkelet-Európa két világháború közötti politikai képét is igyekszik megrajzolni. Jóllehet a politikai, diplomáciatörténeti részek második világháború alatti vonatkozásai a munkában kevésbé kidolgozottak, mégis sajnálatos, hogy új anyagok és új szempontok alapján a munka nem nyert folytatást.

Ha még hozzátesszük, hogy *Minaszjan* könyve sem az utolsó pár év terméke, akkor nyugodtan megállapíthatjuk, hogy az elmúlt pár esztendő összefüggő jelleggel nem sokban gyarapította a Duna-völgyi térséggel foglalkozó nemzetközi irodalmat. Természetesen a második világháború egész történetét feldolgozó munkák hosszabban-rövidebben foglalkoznak e térséggel is. Ez érthető, hiszen néhány olyan momentuma a második világháborúnak, mint a náci csatlós rendszer, a jugoszláv partizánháború, az angol—szovjet ellentétek és megegyezés, Jalta és Potsdam jónéhány fontos határozata kapcsolódik közvetlenül ehhez a térséghez. De mégis, ha figyelembe vesszük, hogy itt zömmel az írott források rövid összefoglalásáról és kivonatolásáról van szó, akkor érthető, hogy az összefoglaló hábo-

¹ *Maxime Mourin*: A tengely csatlós államainak tragédiája 1939—1945. Párizs. 1957.

² *Diplomáciaja agresszorov*. Moszkva. 1967.

³ Moszkva. 1967.

rús irodalom Duna-völgygel foglalkozó részétől eltekinthetünk, mivel többnyire sem anyagban, sem szempontban nem gazdagították ismereteinket és tudásunkat.

Mi lehet az oka annak, hogy az utóbbi évek történeti irodalma oly keveset produkált ebben a vonatkozásban. Talán már annyira kiaknáztuk volna a forrásokat, hogy nem lenne lényeges új mondanivaló? Aligha. A források egy része még feltáratlan. Egyébként is, ha valaki nem óhajt a részletkutatásokba bocsátkozni, az utóbbi évek nemzeti irodalma jócskán produkált újat, mely egy jövőbeni áttekintést alaposabbá, sokoldalúbbá tehetne. Igaz, ez az irodalom sok vonatkozásban új⁴ (a bolgár történészek elsősorban az utóbbi években koncentráltak a második világháborúra), máskor egyetlen (a román történészek a háború kezdetének diplomáciáját és az 1944 augusztusi fordulatot és következményeit dolgozták fel inkább, és meglehetősen elhanyagolták az 1941—44 közötti időszakot).⁵ Más esetekben éppen az utolsó pár év irodalma kevesebbet hozott, mint a 60-as évek második felének feldolgozásai⁶ (a magyar történészek újabban erősebben a belpolitikára tekintettek), végül az igen gazdag irodalommal rendelkező országok (Jugoszlávia,⁷ ahol elkészítették és közzétették többek között az ellenállás teljes dokumentumanyagát) esetében is egyes problémák, pl. a gazdaságtörténet feldolgozása messze elmarad a kívánt mértéktől.

Ha eltekintünk — és az előadás terjedelméből adódó követelmény ez — mindazon kisebb-nagyobb, önmagukban bármily színvonalas és értékes cikkektől, melyek egy-egy ország második világháborús történetének bizonyos részlet- aspektusait mutatják be, akkor az elmúlt évek természetéből szükségszerűen nem annyira a feldolgozó irodalmat, hanem inkább az új forrásanyagot (jóllehet részben ez is feldolgozásban jelentkezik) értékelhetjük, mely többnyire a térség egészére vonatkozik. Ez az irodalom és anyag, melynek egyik központi forrása a Szovjetunióban évekkel ezelőtt közzétett Sztálin-Roosevelt-Churchill levél- és üzenetváltás a háború időszakában, valamint a szövetségesek tárgyalásairól, konferenciáiról (Teherán, Jalta, Potsdam) közzétett szovjet, angol, amerikai dokumentumok, még csak a kutatás alapjául szolgál és számos fontos, a történeti irodalomban kétféle ki nem aknázott problémát tartalmaz. Újabban, az angol levéltárak megnyitása eredményeként különösen az angol külpolitikára vonatkozóan gazdagíthatjuk ismereteinket, és lehetővé válik, hogy — az egyoldalú, akár pozitív, akár negatív értelemben apologetikus írásoktól elvonatkoztatva — az angol politika Duna-völgyi céljait, perspektíváit világosabban feltárjuk. Az angol külügyminisztérium anyaga természetesen tartalmazza a szövetségesek közötti tárgyalásokat is, így részben az amerikai és a szovjet politikát is megvilágítja. Az ame-

⁴ Néhány fontosabb könyvet kiemelve: *G. Dimitrov*: A polgári ellenzék Bulgáriában, Szófia. 1969. *Sz. Petrov*: A Bolgár Kommunista Párt stratégiája és taktikája a monarchofasizmus elleni harcban. Szófia. 1969. Bolgár—német kapcsolatok 1972. Továbbá: *G. Dimitrov, D. Szinkov, D. Koen, J. Ivanov, N. Gormenszki, N. Genesev, V. Toskova* tanulmányai.

⁵ Az *Etudes d'Histoire contemporaine de la Roumanie II.* kötete (Bucureşti. 1970) mellett néhány más tanulmány és gyűjteménykötet kiemelendő. *Din lupta antifascista pentru independente şi suveranitatea României.* Bucureşti. 1969.

⁶ Részletesen lásd Juhász Gyula, Tóth Sándor és Pintér István korreferátumait.

⁷ A hatalmas jugoszláv irodalom az ellenállási mozgalom kérdéseit összefoglalóan és helytörténetileg gazdagon dolgozza fel. Újabban *V. Strugar*: Jugoszlávia 1941—1945. Beograd, 1970 e. munkája átfogó jellegű, továbbá *E. Čulinović*: Okupatorska podjela Jugoszlavija. Beograd, 1970, továbbá *Pero Moraca* munkájának első kötete. A csehszlovák irodalom középpontjában elsősorban a szlovák nemzeti felkelés áll. *Slovenské národné povstanie.* Bratislava. 1969, továbbá *G. Húsak* és *J. Jablonský* munkái.

rikai Foreign Relations of the United States háborús éveket tartalmazó kötetei pedig több száz dokumentumot tesznek közzé az amerikai külpolitika Duna-völgyi kapcsolatairól, elképzeléseiről (sok esetben ennek hiányáról). Amennyiben a jövőben a szovjet dokumentumok is hozzáférhetővé válnak, úgy azt mondhatjuk, a kutatók teljesebb képet nyerhetnek majd a szövetséges hatalmak és az egyes Duna-völgyi államok viszonyáról. Tekintettel arra, hogy az újabb irodalom, elsősorban egyes tanulmányok erejéig, már bőven merít a román, csehszlovák, jugoszláv levéltárak eddig kevésbé használt vagy hozzáférhető anyagából, a feldolgozás forrásbázisa és lehetősége jelentősen kibővült. Az utóbbi években nemcsak hadtörténeti, hanem külpolitikai források is kitarultak, melyek a kutatás és feldolgozás újabb irányait is kezdik mutatni.

Mindenesetre — jóllehet fenyegethet az egyoldalúság veszélye — ezeknek a részben feltárt vagy hozzáférhető anyagoknak az ismerete is jónéhány alapvető kérdésben kiegészítheti, pontosabbá teheti, számos kérdésben pedig új megvilágításba helyezheti a Duna-völgy második világháború alatti történetét.

A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújának 1961-ben megjelent, teljességre törekvő hat kötetes összefoglalója részletesen foglalkozik a Duna-medence történetével, különösen abban az időpontban, midőn megkezdődött a térség felszabadítása, midőn a Duna-medence a szovjet hadsereg harcainak és egyben a II. világháború egyik legfontosabb területévé vált. Ami a hadtörténetet illeti, az angol félhivatalos hadtörténet, a Grand Strategy⁸ *Michel Howard* tollából elkészült — s a korábbi köteteknél jóval vastkosabb és alaposabb — negyedik kötete a sorozatot teljessé tette és lehetővé teszi, hogy az angol hadvezetés e térségre vonatkozó terveibe, elképzeléseibe is bepillantsunk.

A Délkelet-Európára vonatkozó szovjet irodalom az ismert szovjet történész, *A. Puskás* Magyarország második világháborús történetével^{9a} foglalkozó, régebben megjelent könyve után az elmúlt esztendőben elsősorban a térség hadtörténeti irodalmát gazdagította. A megjelent munkák közül a legjelentősebb a *M. V. Zacharov* marsall szerkesztésében megjelent „A második és harmadik ukrán front felszabadító hadműveletei Délkelet- és Közép-Európában 1944—45”^{8b} c. vastkos kötet. Maga a kötet sajátos keveréke a rendkívül alapos hadtörténeti tudományos munkának és a memoárnak, melyből ugyanakkor olykor szépirodalmi részek és leírások sem hiányoznak. A kötet jelentőségét mindenekelőtt az adja meg, hogy soha ilyen részletesen nem dolgozták fel történetileg az 1944—45-ös hadműveleteket; rendkívül sok új levéltári forrást mozgat meg; a felsőbb hadvezetéstől az alsóbb hadműveleti szintekig mutatja be a szovjet hadsereg tevékenységét, ugyanakkor részletesen elemzi a német stratégiát és taktikát, szembesíti azt a szovjet elképzelésekkel. A munka lényegében az egész térségre kiterjed; a Románia területén folytatott hadműveletekkel indul, majd ábrázolja Bulgária felszabadítása katonai vonatkozásait; a szovjet hadsereg részvételét és segítségét Jugoszlávia felszabadításában. A vastkos kötet legnagyobb részét a közel fél évig tartó magyarországi hadműveletek teszik ki, befejező része pedig Csehszlovákia és Ausztria felszabadításával foglalkozik. Úgy véljük, ez kötet még gazdag tárháza lehet további részletkutatásoknak, és a korszak átfogó történetét megíró történészek megfelelő bázist találnak benne, mind forrásanyagaiban, mind értékelésében a hadtörténeti kép megrajzolásához. A szerzők, bár figyelmet szentel-

⁸ The Grand Strategy IV. Michel Howard. London. 1972.

^{9a} Budapest. 1968.

^{8b} Budapest. 1972.

nek az országok belső viszonyainak, a politikai-diplomáciai történet elemzésében nem lépnek túl a korábban megjelent művek idevonatkozó megállapításainak nem eléggé kritikus átvételén.

A másik jelentős szovjet munka, mely nem annyira a térség egészének, mint inkább a magyarországi felszabadító hadműveleteknek szentelte figyelmét, *Sz. Sztjemenko* hadseregtábornok tollából származik.^{8c} Sztjemenko korábban megjelent emlékiratában, mely benyomásom szerint a legjobbak közé tartozik a szovjet katonai memoárirodalomban, szintén foglalkozott a magyarországi hadműveletekkel, de ott természetesen csak mint a hadművelet tervezésének részeként, viszonylag rövidebben tárgyalta a kérdéseket. Az elmúlt esztendőben a Znamja című folyóirat mellékletként Európa szívében címmel részletesen megírta a magyarországi hadműveletekre vonatkozó visszaemlékezését, melyben maga is bőven merít a rendelkezésre álló levéltári forrásokból, hadműveleti utasításokból stb. Sztjemenko, bár Zacharovnál rövidebben tárgyalja a dolgokat, mégis rendkívül lényeges szempontokat vet fel, rendkívül fontos kiegészítéseket nyújt Zacharov könyvéhez. Sztjemenko ugyanis bizonyos összefüggéseket szélesebben vet fel, s a szovjet hadvezetés dilemmáit és alternatíváit is tárgyalja, és alaposabban veti fel a védekező német hadsereg feltételezéseit és csalódásait a szovjet hadsereg támadási irányával kapcsolatban. Ebből a szempontból különösen fontos, amit a második ukrán front átcsoportosításáról ír 1944 szeptember elején. A szovjet hadvezetés evvel keresztül húzta Hitler azon feltételezését, hogy a szovjet hadsereg a régi orosz célok irányába, dél felé fog előretörni, ami esetleg a szövetséges koalíció felbomlásához vezethetett volna. Sztjemenko emlékiratának fontos elemét képezi a balatoni hadműveletek leírása, a szovjet hadsereg mellé átálló magyar önkéntesek tevékenységének bemutatása. Sajnálatos, hogy bár megemlíti, hogy személyesen is részt vett az 1944 októberi angol—szovjet tárgyalások egyes megbeszélésein, de erről részletesebben nem szól.

Forrásbázisunk gazdagodott a német történészek munkája eredményeként is. Andreas Hillgruber 1970-ben tette közzé a „Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler” (Államférfiak és diplomaták Hitlernél) második, 1942 és 1944 közötti beszélgetéseket tartalmazó kötetét. A közel 70 diplomáciai beszélgetés jegyzőkönyvét tartalmazó könyv forrásértékét különösen emelik, hogy éppen azokat az esztendőket öleli fel, amelyekre vonatkozóan a német külügyi iratok még nem nyertek publikálást. (Igaz, a német külügyi iratok hozzáférhetőek a kutatás számára, de Magyarországtól eltekintve — ahol a Wilhelmstrasse és Magyarország című kötet⁹ néhány száz legfontosabb iratot közzétett — a szélesebb olvasóközönség nem ismerheti azokat.)

Végül, ha horderejében és méreteiben az előbbi új forrásanyagokhoz nem is mérhető, mégis a Duna-völgyi politika szempontjából jelentős *V. Mastný* kis közleménye, amely Beneš titkárának feljegyzéseit tartalmazza a Szovjetunióban 1943 decemberében tett látogatásáról, a Sztálinnal illetve Molotovval folytatott tárgyalásairól.¹⁰

^{8c} Európa szívében. Megjelent a Fáklya című folyóirat mellékletében Budapest, 1972.

⁹ A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Lóránt, Juhász Gyula. Budapest. 1968.

¹⁰ *V. Mastný: The Beneš—Stalin—Molotov Conversation in December 1943. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 1972. September.*

Előadásomban ezeket az új forrásokat kihasználva szeretnék néhány problémát felvetni, főként a háború második szakaszával kapcsolatban. Elsősorban azt vizsgálom, miként kapcsolódott egybe a térségben élő népek és országok sorsa, miként volt párhuzamos történelmük és miért nem lehet viszonylag teljes képet kapni politikájukról, ha azt csak önmagában vizsgáljuk, akár Németországhoz, akár a szövetséges hatalmakhoz való kapcsolataikban.

Alapvetően újat sem az utóbbi évek irodalma, sem a feltárt vagy közzétett források a németek Duna-völgyi céljairól nem adtak. Az NDK-ban kiadott dokumentumkötet¹¹ néhány érdekes iratot tartalmaz gazdasági elképzelésekről. Részenben a Grossraumwirtschaft, a hitleri Neue Ordnung gazdasági részletterveibe nyerünk bepillantást, másrészt egyes országokra vonatkozóan is feltárt némi új anyagot a kötet, melynek érdeklődése azonban természetesen nem erre a térségre koncentrálódik. Azok az újabb írások és kutatások, melyeket bolgár és román történészek végeztek országuknak a náci hadigépezet által való kifosztásáról,¹² segítettek abban az összefoglalásban, melyet *Berend T. Iván — Ránki György* könyvének¹³ idevonatkozó fejezete tartalmaz. Ez a háború alatt követett német gazdaságpolitikát, a térség országainak gazdasági fejlődését három típusba sorolja.

Ausztria és a cseh területek, melyek a német hadigépezet teljes részévé váltak;

Magyarország, Románia, Bulgária, Szlovákia, csatlós gazdaságok, bizonyos háborús konjunktúrával, mindinkább a német hadigazdaság függvényévé válva; végül Jugoszlávia, ahol a gazdaság az országgal együtt teljesen szétesett.

A zsidókérdés vonatkozásában szintén igen szegényes az irodalom, a standard munka továbbra is *G.Reitlinger* könyve, és sajnálatos, hogy az egyes Duna-völgyi országokban végrehajtott zsidóüldözés forrásanyagainak közzététele és feldolgozása is jórészt megállt. E tekintetben a Magyarországon megjelent „Vádirat a náciizmus ellen” sorozat (szerk.: Karsai Elek) újabb 3 kötetét említhetjük meg, de ennek megjelenése is már több mint öt esztendő. Bulgáriában újabban egy kisebb dokumentumgyűjtemény jelent meg erről a kérdéstről.¹⁴

Talán ez az a pont viszont, ahol a Hitler-beszélgetések nyújtanak bizonyos új mozzanatokot. A zsidókérdés németek által javasolt megoldása ugyanis állandó témája volt a Duna-völgyi politikusokkal folytatott beszélgetéseknek. A kérdés különböző súllyal és jelentőséggel merült fel, de általában megállapítható, hogy a kezdeményezés, sőt nyomás egyértelműen mindig Hitlertől származott, s nemcsak Horthy, hanem olykor Antonescu és Tiso is inkább az ellenérveket hangoztatta, vonakodva Hitler kívánságának az Endlösung kérdésében eleget tenni.

Az újonnan közzétett iratokban — mint Hillgruber kiemeli — elsősorban az figyelemre méltó, hogy az 1943. április 17-i beszélgetés egyike azon kevés forrásoknak, amikor világos megfogalmazást nyert náci vezetők szájából, hogy az Endlösung értelme a zsidóság kiirtása.

¹¹ Anatomie des Krieges. Neue Dokumente über die Rolle des deutschen Monopolkapitals bei der Vorbereitung und Durchführung des zweiten Weltkrieges. Herausgegeben und eingeleitet von Dietrich Eichholtz und Wolfgang Schumann. Berlin. 1969.

¹² *N. N. Constantinescu*: L'exploitation et le pillage de l'économie roumaine par l'Allemagne hitlerienne dans la période 1939—1944. Revue Roumaine d'Histoire, 1964/1. Monografikus feldolgozás viszont csak az 1939-es német—román szerződésről született. *V. Niri*: Istoricul unui tratat inrobitor, București. 1963, továbbá Bulgária; A bolgár gazdaság kirablása és tönkretétele a német imperialisták által a második világháborúban. Sofia. 1966 (bolgáruul).

¹³ *Berend T. Iván—Ránki György*: Kelet-Európa gazdasági fejlődése a XIX—XX. században. Budapest. 1969.

¹⁴ A Bolgár Kommunista Párt harca a fajgyűlölet és antiszemitizmus ellen (1971) (bolgáruul).

„Horthy kérdésére, hogy mit lehet a zsidókkal tenni, miután szinte minden életlehetőséget megvontak tőlük — agyonütni mégsem lehet őket —, a birodalmi külügyminiszter kijelentette, a zsidókat vagy meg kell semmisíteni, vagy koncentrációs táborba kell őket vinni.”¹⁵

A zsidókérdés mellett a Hitlerrel való beszélgetéseknek alapjában három fő témája van:

1. a csatlós államok katonai részvétele a Szovjetunió elleni háborúban;
2. a Duna-völgyi országok egymáshoz való viszonya, pontosabban egymás ellen folyó állandó intrikálás;
3. a kezdődő béketapogatózások, nyugati hatalmakkal való tárgyalások.

Ismeretes, hogy a csatlós államok katonai részvétele a német hadsereg moszkvai veresége után merült fel újabb formában. Az 1941-es hadjárathoz a németek eredetileg a román hadsereg részvételét kérték, a szlovák és magyar hadsereg részvétele csak a Szovjetunió megtámadása után merült fel, akkor is inkább a szimbólikus formában, nem túl jelentékeny erővel; a bolgár vezetés a Szovjetunió elleni háborúban nem kívánt részt venni.

1942 elején azonban új helyzet alakult ki. Ribbentrop, majd Keitel budapesti látogatása a magyar hadsereg részvételét új formában vetette fel. Bár Hitler, amikor 1942. február 11-én Antonescu őt meglátogatta, már ismertette az ún. második magyar hadsereg frontraküldésére vonatkozó megállapodást, a román vezető mégis, megállapítva, hogy „Románia a közös háború érdekében eddig 200 milliárd leit adott ki és 700 000 embert mozgósított. A román veszteségeket, 5400 tiszt, a tisztikar 25%-a, és 130 000 katona, az állomány 23%-a, lehet megadni” állandóan a magyar veszélyt és a magyar hadsereg jelentéktelen részvételét hangoztatta. Antonescu a továbbiakban még arról is szólt, hogy Románia gazdaságilag is mennyivel többet nyújt a német hadseregnek mint Magyarország. Hitler viszont, részben hivatkozva a Magyarországgal kötött megállapodásra, közölte: „Az a célja, hogy Magyarországot áldozatok hozatalára szorítsa és ne engedje, hogy lustán távolmaradjon a harctól.”¹⁶

Bulgária katonai távolmaradása hasonlóan szerepelt Antonescu panaszaiban között, ha nem is a magyar problémához hasonló mértékben és jelentőséggel.

Ha nem is ilyen éles formában — Magyarország 1941-es katonai részvétele ezt nem tette lehetővé — de hasonló kérdések, Románia elleni vádaskodások foglaltak el jelentős helyet Bárdossy László miniszterelnök 1941 november végi látogatása alkalmából folytatott megbeszéléseken. Bárdossy azzal vádolta Romániát, hogy „a románok még Washingtonba is megüzenték, hogy felmondják a bécsi döntést... az új Európa építésében nem vehet részt az, aki nem hajlandó elfogadni a már világosan eldöntött dolgokat.”¹⁷

Az ilyen jellegű beszélgetések sorozatát hosszan folytathatnánk, leginkább azonban Antonescu 1944. február 27-i tárgyalását emelhetjük ki, amelyet közvetlenül Magyarország megszállása előtt folytatott, s melynek során kijelentette: „egy millió román katona állna harcra készen, ha a magyar veszély ki lenne küszöbölve”. Sőt továbbment, amikor felkérte Hitlert, foglalkozzék komolyan Magyarországgal: „Magyarországon be kell avatkozni, lehetőleg gyorsan, mivel

¹⁵ A. Hillgruber: Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. 257.

¹⁶ Uo. 54—56.

¹⁷ A Willhelmstrasse és Magyarország. 627.

ha a keleti fronton a helyzet rosszabbodik, egy bizonytalan Magyarország a front mögött igen veszélyessé válhat.”¹⁸

Az 1944. március 23-i megbeszélésen Antonescu nemcsak a meglévő magyar hadsereg leszerelését és Észak-Erdély visszaadását követelte — utóbbit Hitler meg is ígérte —, de Bulgária ellen intézett támadást, utalva az ott uralkodó bolsevista és oroszbarát tendenciákra.

Valójában a magyar és román politikát jól ábrázolta. Sismanov bolgár külügyminiszter, mondván, hogy az kölcsönösen egymás vádolásából áll és a szófiai követek arra is pontosan ügyelnek, nehogy „a külügyminiszter (ti. a a bolgár) egyiket a másiknál akárcsak egy perccel hosszabb ideig fogadja”.¹⁹

Mindez újabb adalék ahhoz, hogy a Duna-völgyi országok szűklátókörű, nacionalista politikája lényegesen megkönnyítette Németország uradalmát, és bár olykor az ellentét nehézségeket is okozott, alapjában alkalmas volt arra, hogy a németek ezt kijátsszák. Ribbentrop megjegyzése — „a bécsi döntés mindkét fél szempontjából helyes volt. Mi sem mutatja ezt jobban, hogy amikor kihirdették, a román külügyminiszter elájult, a magyar külügyminiszter pedig le akart mondani”²⁰ — világosan tükrözi, hogy a náci külpolitika egyik pillére volt a Duna-völgyi országok egymás közötti ellentéteinek a kijátsszása.

Az állandó ellentét és saját pozíciójukat gyengítő marakodás ellenére a történeti párhuzamosság nemcsak abban tükröződött, hogy mennyire egyformán próbálkoztak a hitleri új rendbe beilleszkedni, de abban is, hogy milyen egyforma eszközökkel és módszerekkel próbáltak elszakadni attól. Hitler 1943. április 12-i beszélgetése Antonescuvval, illetve árpilis 16—17-i megbeszélése Horthyval — jóllehet volt különbség a két politikus politikai arculatában, céljában és világnézetében — szinte félelmetesen azonos. A nevektől eltekintve szinte az egész beszélgetés során párhuzamosan sorolódtak fel semleges országokban élő román illetve magyar diplomaták tapogatózásai a nyugati hatalmakkal való érintkezéskeresésben, illetve a háborúból való kilépés előkészítésében.

Egyoldalúság lenne csupán a román — magyar ellentétet kiemelni, jóllehet ebben mint cseppben a tenger, tükröződik a Duna-völgy egyik leglényegesebb problémája. A másik állam rovására való előnykeresés valamelyik nagyhatalom támogatása által ugyanúgy jelentkezik az emigráns csehszlovák és jugoszláv kormány londoni követeinek állandó aggódó intervenciójában, nehogy az angol külpolitika Magyarországnak bármiféle engedményt tegyen, vagy még inkább abban a feljegyzésben, melyet Beneš moszkvai tárgyalásairól készítettek. Ha a csehszlovák államférfi tagadhatatlan érdeme, hogy ellentétben egyes londoni lengyel emigráns kollégáival, felismerte, hogy tragikus lenne az új Csehszlovákiát bármiféle szovjetellenes tervbe belevonni — s hogy a lengyel-csehszlovák föderáció terve nem volt mentes ilyen elgondolásoktól, az aligha vonható kétségbe —, s hogy München tanúságaként Csehszlovákia biztonságát erősebben a Szovjetunió támogatására akarta építeni, akkor a másik oldalon, a Duna-völgyben maradván lényegében ott akarta folytatni, ahol 1938-ban abbahagyta, újból valamiféle magyar-ellenes Kisantantot kívánt életre kelteni. (Pedig München bebizonyította, hogy a nagyhatalmi imperializmus veszélye a magyar revíziós törekvéseknél lényegesen nagyobb veszélyt jelentett Csehszlovákia számára.)

¹⁸ A. Hillgruber: i. m. 362—363. 1942 májusában Kállay Miklós miniszterelnök Hitlerrel folytatott beszélgetése során kijelentette: „a német csapatok ne távozzanak . . . Romániából, mert jelenlétük nélkül nem képzelhető el békeség a délkeleti térségben”. A Wilhelmstrasse... 664.

¹⁹ A. Hillgruber: i. m. 344.

²⁰ Uo.

Ebből következett, hogy Beneš mind a Sztálinnal, mind a Molotovval folytatott beszélgetései során, sokat foglalkozott Magyarországgal. Követelte, hogy Magyarországon belső demokratizálódás menjen végbe — *ami feltétlenül helyes volt* —, és hogy Csehszlovákia kapja meg a München előtti határokat, ez szükség-szerű volt a háború jellegéből (bár az angol külügyminisztérium irattárában fel-lelhetők olyan iratok, melyek szerint az angolok remélték, hogy „a csehek lesznek olyan okosak, hogy nem 100 százalékig fognak ehhez ragaszkodni”,²¹ de Magyar-ország megbüntetését is. Itt azonban világossá vált, hogy nem a háború jellegé-ből adódó szempontok vezették Benešt, hanem a Kisantant helyreállítására irá-nyuló elképzelése. Beneš ugyanis Magyarország megbüntetését akkor követelte, midőn Románia esetében más elbírálást javasolt. Erdély kérdésében a Szovjet-unió vezetőit a román igények teljes támogatására kérte, sőt magyarellenés poli-tikájában odáig ment, hogy szeretett volna támogatást szerezni a magyar lakos-ág Csehszlovákiából való kitelepítéséhez is.²²

A Beneš kíséretében készült feljegyzés szerint Molotov az első kérdésben egyetértett, a második kérést annyiban tette magáévá, hogy Erdély Romániának juttatandó, bár nem kötelezte el magát az 1918-as határok mellett, a magyarok kitelepítése ügyében azonban határozottan elutasító választ adott.

Mindez azonban átvezet a szövetséges hatalmak Duna-völgyi politikájához, amelyre vonatkozóan — elsősorban a nyugati országok terveit illetően — gazdag új anyag vált hozzáférhetővé az utóbbi években. Ami az angol külpolitikát illeti, ez *Sir E. Llewellyn Woodward* háromkötetes munkájának²³ megfelelő részeiben feldolgozást, illetve összefoglalást is nyert már. Talán azért használnám inkább az utóbbi mint az előbbi kifejezést, mert Woodward, ki még a levéltár megnyitása előtt hozzájutott az angol külügyminisztérium irataihoz, elsősorban az ottani iratanyag szisztematikus összefoglalására és áttekintésére törekszik, munkája az angol külpolitikáról inkább leíró, semmint valamennyi forrást egybevető analiti-kus munka. Ez az egyoldalúság részben az angol nyag felhasználásában is jelen-kezik, méginkább érezhető viszont, hogy az angol külügyi anyagot az egyes orszá-gek illetve térségek vonatkozásában nem veti össze az illető ország külpolitikájá-nak — esetleg ismert irodalmának — elemzésével. Ezért bármennyire alapos és tájékoztatóan úttörő a könyv, egy-egy ország külpolitikájának kutatója a levél-tári anyagot áttekintve, hamar juthat olyan következtetésre, hogy a neves szerző a másik oldal törekvéseinek, külpolitikájának nem kellő ismeretében jónéhány fontos kérdésnek nem tulajdonította az őt megillető jelentőséget, még akkor sem, ha ez az angol — magyar stb. viszonylat alakulására, s így az angol külpolitikára is erősen visszahatott.

Hiányosságaitól eltekintve Woodward könyve, kiegészítve az eredeti levél-tári anyaggal és a Foreign Relations of the United States kötetével, mindenesetre az eddigieknél jóval alaposabb bepillantást nyújt az angol külpolitika folyamatá-ba és lehetővé teszi — különösen, ha a Grand Strategy katonai vonatkozásait hozzátesszük —, hogy néhány kérdést, így a balkáni partraszállás, a csatlós or-szágokkal való háború alatti érintkezés, továbbá a szövetségesek (beleértve rész-ben a Szovjetuniót) külpolitikai összhangjának a kérdését az eddigieknél ponto-sabban megvilágításban látha ssuk.

²¹ PRO (Public Record Office) Foreign Office 341 34 995 — 6684.

²² *V. Mastný: The Beneš—Stalin—Molotov Conversation in December 1943.*

²³ *Sir E. Llewellyn Woodward: British Foreign Policy in the Second World War I—III.* London, 1970.

A balkáni partraszállás kérdésének meglehetősen széles irodalma van. Az egyik nézet, némileg leegyszerűsítve így foglalható össze: Churchill kizárólag vagy elsősorban szovjetellenességtől vezetette minden áron a Balkánon való partraszállás révén kívánta megvalósítani a második frontot, jóllehet ez katonai szempontból távolról sem nyújthatta azt a segítséget, mely egy nyugat-európai inváziótól várható lett volna. A nézet amerikai változata azt hangoztatja, hogy a brit miniszterelnököt elképzéléseiben nem annyira a szovjetellenesség, mint a földközi-tengeri uralom egyoldalú brit érdekei vezették.

Ezzel szemben különösen az angol hadtörténeti irodalom — hadd utaljak itt *Michel Howard* kis könyvére²⁴ — azt hangoztatja, hogy

1. a balkáni partraszállás katonai és politikai jelentősége nagyobb lehetett volna, mint akár a szovjet, akár az amerikai vezetés feltételezte;
2. Churchillnél a terv nem mindig és nem mindenkor a nyugati invázió helyett, sokkal inkább annak kiegészítéseként jelentkezett;
3. a brit hadvezetés 1943 folyamán akárcsak egy alaposabb tervet sem dolgozott ki a balkáni partraszállás realizálására;
4. a politikai szempontok legfeljebb 1944 tavaszától kezdték Churchillt a Balkán (Duna-völgy térsége) tekintetében erősebben foglalkoztatni.

A magam részéről egyetértek abban, hogy a Balkán félsziget feletti uralom és általában Délkelet-Európa birtoklása rendkívül lényeges eleme volt a hitleri elképzéléseknek, ezért egy balkáni partraszállás rendkívül érzékenyen érintette volna a német katonai vezetést, és jelentősége, habár a nyugati invázióval nem mérhető, (katonai és politikai szempontból egyaránt) nem becsülhető le.

Kétségtelen, hogy Hitler 1943-ban kibocsátott hadművelési utasításai még inkább egy balkáni, mint nyugat-európai partraszállástól tartottak, s ennek megakadályozását látta egyik legfontosabb katonai feladatának.

Bizonyos, hogy Hitler döntésében nemcsak esetleges értesülései az ilyen irányú angol szándékokról, nemcsak azon feltételezés, hogy Churchill, aki már az első világháború idején is támogatta a balkáni második frontot és 1940—41-ben újra kísérletet tett megteremtésére, — vissza fog térni kedvenc eszméjéhez — vezették. Mivel kül- és katonai politikájának mindig lényeges — bár sokszor irreálisan eltúlzott — eleme volt a szövetségesek közötti ellentét, a Führer számolt azzal az esetleges angol szándékkal, hogy politikai okokból a szovjet csapatok előtt szeretnének erre a területre lépni.

Mindezen szempontok mellett azonban Hitler feltételezésében — mely szerint a partraszállás a Balkánon várható — lényeges szerepet játszott az a tény, hogy úgy vélte, a német pozíciók sokkal erősebbek nyugaton (Atlanti Fal), mint a Balkánon, így a szövetségesek érthetően — áldozataik minimalizálása érdekében is — a németek európai erőinek leggyengébb pontját fogják támadni. Továbbá Hitler stratégiaileg és gazdaságilag is rendkívül lényeges szerepet tulajdonított a Balkánnak, mindenesetre jóval nagyobb, mint Olaszországnak.

„A legrosszabb esetben az olasz félszigetet el tudjuk szigetelni. Számunkra a legdöntőbb fontosságú viszont a Balkán, olaj, réz, bauxit, króm és mindenekelőtt biztonság szempontjából”,²⁵ — írta egyik utasításában.

Ugyanezt a gondolatot a német hadvezetés így fejezte ki: „a Balkán, — mint az európai erődtény integráns része — feletti uralom döntő jelentőségű

²⁴ *Michel Howard: The Mediterranean Strategy in the Second World War.* London. 1968.

²⁵ Hitler's Weisungen. 1942. dec. 28.

a háború megnyerése szempontjából, katonai, politikai és gazdasági okokból egyaránt.”²⁶

Nem véletlen tehát, hogy már a szicíliai kampány idején, de még Mussolini bukása előtt Rommelt nevezték ki annak az új hadseregcsoportnak a parancsnokává, melynek feladata Görögország védelme lett volna.

Nyilván elfogadhatjuk az angol irodalom azon állítását is, mely szerint az angol hadvezetés nem dolgozott ki tényleges katonai terveket egy balkáni partraszállásra.

Vitathatóbbnak tűnik viszont a gondolatrendszer második és negyedik pontja. A balkáni terv benyomásom szerint ugyanis Churchillnél nem annyira az esetleges nyugat-európai invázió kiegészítése, hanem sokkal inkább alternatívája, sőt preferált alternatívája volt.

M. Howard szerint az angol hadvezetés úgy látta, hogy 1942-ben nem lehetséges nagyobb európai hadművelet, de 1943-ra „az út szabaddá válhat a kontinensre való visszatérésre vagy a Földközi-tenger térségéből, Törökországból a Balkánra vagy nyugat-európai partraszállásra”.²⁷

Az angol hadvezetés álláspontja, mely szerint nem kell végleges döntést hozni a partraszállás helyét illetően, hanem előbb mobilizálni kell az erőket és csak a későbbi körülmények döntsék el, hol kerülnek ezek döntő bevetésre, nem csupán egy, az amerikaiakétól eltérő stratégiai elv volt — az amerikai hadvezetés úgy látta, el kell döntenie a bevetés helyét, mivel ettől függnék az előkészületek is, hanem egy szélesebb stratégiai megfontolás, amely a földközi-tengeri vagy balkáni partraszállásra lehetőséget nyújthatott. Churchill 1943 nyarán stratégiai elképzelését a következőkben összegezte: „Nincs kétségem afelől, hogy a leghevesebb stratégia 1943-ra a Husky-terv²⁸ messzemenő kiaknázása egészen a Pó-vidékig, feltételezve egy korábbi támadást vagy nyugati irányban Dél-Franciaország vagy észak-keleti irányban Bécs felé, egyidejűleg pedig megkezdeni az ellenség kiűzését a Balkánról és Görögországból.”

Ha figyelembe vesszük azokat a rendkívül komoly vitákat, amelyek az angol-amerikai hadvezetésben folytak, s melyeken 1943 őszéig többé-kevésbé mindig az angol elképzelés — többnyire Roosevelt támogatásával — került ki győztesen, akkor 1943 nyarán a balkáni partraszállás lehetősége Churchill előtt még teljesen plauzibilisnek látszhatott. Hiszen 1941 decemberétől különböző módszerekkel ugyan, de végsősoron stratégiai kérdésekben ismét és ismét érvényesíteni tudta akaratát. Kezdve a „Németország először” stratégia elfogadásától, mely ugyan alapjában helyes, a Szovjetunió megsegítését legjobban szolgáló elképzelés volt, de az amerikai hadvezetés többségétől távol állt, s az amerikai politikai közvélemény jelentős része is, nem annyira Európában mint világpolitikában gondolkodva, Ázsiában látta az amerikai hatalom közvetlen kihívását. Folytatva az 1942-es kisméretű nyugat-európai partraszállás amerikai javaslatának elvetésétől és helyette az észak-afrikai hadműveletekre való koncentrálásig, továbbmenve, amikor sikerült a vonakodó és tiltakozó amerikai hadvezetést a Husky-tervnek, majd pedig az olaszországi partraszállás tervének megnyerni. (Ez természetesen nem a stratégia feletti ítéletét jelenti, csupán annyit, hogy Churchillnek 1943 nyaráig lépésről lépésre, terveit messzetávon el nem árulva — ahogy erre Casablancában utasította is kíséretét — sikerült elképzeléseit érvé-

²⁶ Kriegstagebuch des OKW. Bd. III. 1061, 1092. idézi: M. Howard *The Grand Strategy*. 42.

²⁷ M. Howard: *The Mediterranean Strategy* 26.

²⁸ A szicíliai hadjárat fedőneve.

nyesítenie. 1943 nyarán tehát — bármennyire is folytak még a nyugat-európai invázió előkészületei — Churchill még erősen számolhatott avval, hogy a balkáni alternatívát tudja érvényesíteni.)

1943 augusztusában az angol hadvezetésben még úgy látták, hogy fontosabb és katonailag előnyösebb lenne, ha nem Olaszországban, hanem a Balkánon nyomulnának előre. Alexander szerint ez „a legjobb rendelkezésre álló alternatíva”.

A balkáni partraszállás tervének elejtésében három tényező játszott szerepet:

1. a szovjet ellenzés (Itt egy érdekes és egyenlőre nem tisztázott kérdés van: mi az oka, hogy a külügyminiszterek 1943 őszi értekezletén Molotov vetette fel Törökország hadbalépésének kérdését, jöllehet ez világosan angol csapatok Balkánon való partraszállását is maga után vonhatta?).

2. Talán méginkább az amerikai ellenzés. Ebben Rooseveltet nemcsak a szovjet kívánság vezette. Legalább annyira aggasztotta őt az a gyakori hazai kritika, mely szerint az amerikaiak az angol érdekekért harcolnak. Különösen a haditengerészet volt ellene, hogy az amerikai erőket Japán és a csendes-óceáni hadjárat helyett valamiféle obskurus balkáni hadműveletre használják. Végsősoron az amerikai politika meglehetősen kevésbé érdeklődött korábban Kelet-Európa iránt. (Az első világháborút követő években is csak a forradalom terjedésének megakadályozása szempontjából tartották e térséget lényegesnek. Anyagi érdekelttségük e térségben teljesen minimális volt, exportjuk nem egészen 1/0-a, tőkebefektetések 3/0-a volt található ebben a térségben.²⁹ Roosevelttel joggal tartott attól, ha az angol érvelésre változtatnak a jóváhagyott nyugat-európai inváziós terven, az ismét vitára tűzte volna az egész stratégia kérdését.

3. Az olaszországi hadjárat katonai sikertelensége. Az angol partraszálló erők (járművek, hajók) szempontjából az amerikaiakra voltak utalva, a balkáni hadművelet szárazföldi erőkkel való megindítására azonban még nyílt volna lehetőség. Ha vagy Törökország belép a háborúba, melyet 1943 őszén sem sikerült elérni, vagy az olaszországi hadjárat sikeresen halad előre, s még 1943 késő őszén elérnek a Rimini vagy a Pó vonaláig. Mivel az olaszországi hadjárat alapján katonai kudarc volt, ez az alternatíva is elesett.

A Balkán illetve a Duna-völgy felé történő előretörés komolyabb formában csak 1944 nyarán merült fel ismét, amikor a szövetséges csapatok Rómát elfoglalva nagyjából az Arnoig jutottak. Ekkor azonban már semmiképp sem a nyugat-európai invázió helyett, hanem a mellett, a dél-franciaországi partraszállás alternatívájaként, nem balkáni hadjárat célkitűzéssel, hanem elsősorban Ausztria, esetleg részben Magyarország feletti ellenőrzés biztosítására. Viszont most már világos és egyértelmű politikai szándékkal.

A terv elutasítása ismét amerikai részről történt. Nemcsak a közös hadvezetés hátrította el, de a hosszas Roosevelt – Churchill táviratváltások sem vezettek eredményre. Az amerikai elnök ezúttal megmakacsolta magát és kijelentette: „Nem tudok egyetérteni azzal, hogy amerikai csapatokat vessenek be Isztria ellen és a Balkánon”, „márcsak itthoni politikai megfontolásokból sem, mivel politikailag nem élném túl, ha az Overlord-terv végrehajtásában a legkisebb prob-

²⁹ Robert H. Ferrell: The U. S. and East Central Europe 1941 in *S. Kertész: The fate of East Central Europe. Notre Dame. 1956. 96. 3349 millió összes és 1359 millió európai exportból mindössze 28 millió \$ jutott a Duna-völgyi országokra, 13 542 millió ösztőkebefektetésből, melyből Európára 4418 millió dollár jutott, a Duna-völgyi országok részesedése csak 476 millió dollár volt (Ausztria 138, Bulgária 12, Csehszlovákia 148, Magyarország 62, Románia 66, Jugoszlávia 50 millió dollár).*

léma merülne fel és kitudódnék, hogy ennek oka jelentős csapatok elvonása a Balkán felé”.³⁰

Az amerikai elnököt Churchill utóbbi politikai érvelése sem tántorította el. „Katonai szempontból ő (Sztálin) nagymértékben érdekelve lehet Alexander hadseregének kelet felé való előnyomulásában, mely anélkül, hogy ténylegesen a Balkán területére lépne, mélyen érintené az itt lévő német erők helyzetét, és kapcsolatban azzal a támadással; melyet ő (ti. a Szovjetunió) Románia ellen vagy Romániával együtt a magyar Erdély ellen intézhet, rendkívül nagyjelentőségű hatást válthat ki. Hosszútávú politikai szempontokat figyelembe véve ő (ti. Sztálin) talán inkább azt választja, hogy az angol-amerikai erők inkább Franciaországban tevékenykedjenek abban a nehéz harcban, amely most következik, s Kelet-Közép- és Dél-Európa inkább az ő ellenőrzése alá kerüljön. Azonban úgy gondolom, helyesebb, ha a dolgokat a magunk szempontjából és magunk között intézzük el.”³¹

Mindez átvezet ahhoz a kérdéshez, vajon elfogadhatjuk-e azt a nézetet, mely szerint Churchill terveit 1944 tavaszáig nem vezették volna a Balkánon politikai szempontok. Ezt a nézetet gyakran támasztják alá Maclean ismert idézetével, mely szerint midőn Tito főhadiszállásán szerzett első benyomásait jelentette a miniszterelnöknek, közölve, hogy Tito kommunista és a háború után feltehetően szovjet rendszert akar bevezetni Jugoszláviában, Churchill a következőképp válaszolt: „Jugoszláviában óhajt a háború után élni? Nem, uram — hangzott a válasz. — Én sem. S mivel ez így van, annál kevésbé kell, hogy Ön és én azzal törődjünk, hogy milyen kormányt fognak felállítani, ezt nekik kell eldönteniük. Ami minket érdekel: ki az, aki többet árt a németeknek.”³² Aligha vitatható, hogy ez a megjegyzése Churchillnek, ha bírt mélyebb értelemmel, akkor legfeljebb arra utalt, hogy a németek elleni háború megnyerése *pillanatnyilag* a legfontosabb kérdés, semmi esetre sem arra, mintha az angol államférfi ténylegesen közömbös lett volna a háború után a Duna-völgyben kialakuló politikai rendszert illetően.

Wilson tábornok 1943. május 8-án a következő érveléssel állt ki egy balkáni hadjárat terve mellett: „Egy ilyen hadművelet nemcsak annak a lehetőségét teremti meg, hogy végleges vereséget mérjünk az ellenségre, de jelentős erőknek a jelenléte török csapatokkal együtt Kelet-Európában nagymértékben megerősíti helyzetünket a kelet-európai problémák végleges rendezésében az oroszokkal.”³³

Feltételezhető, hogy az angol államférfi ezt a kérdést kevésbé látta volna mint a tábornok? Aligha. Egyébként annak olyan konkrét tények, mint Eden 1943 tavaszi washingtoni tárgyalásai és Majszkij szovjet nagykövettel való ismételt megbeszélései is ellentmondanak. E tárgyalások során Eden már 1943 augusztusában is felvetette: „Koordináljuk politikánkat a Balkánon.”³⁴

Az angol külügyminisztérium iratai egyértelműen tanúsítják, hogy az angol politika nagyonis céltudatosan törekedett balkáni pozícióinak megőrzésére, sőt megerősítésére. Ebben viszont egyfelől nagyfokú, majdnem teljes amerikai kö-

³⁰ W. Churchill: Triumph and tragedy 57. Macmillan emlékirata szerint, amikor Alexander terve a Ljubljana-i síkság irányába való előretörésre felmerült, Marshall megkérdezte tőle: „Hol van ez a Ljubljana? Ha a Balkánon, úgy nem mehetünk oda.” (Harold Macmillan: The Blast of War 1939—1945. New York. 1968. 503).

³¹ Grand Strategy IV. 345.

³² Fitzroy Maclean: Eastern Approach, 1961. 339.

³³ Grand Strategy IV. 373.

³⁴ Eden: The Reckoning. London. 1965. 371.

zömbösséggel kellett szembenézni. (Az amerikaiak 1944 májusában leszögezték, hogy nem hajlandók csapatokat adni a térség esetleges megszállásához, s csak 1944 őszén kezdtek olyan álláspontra jutni: „Ebben a világméretű háborúban ténylegesen nincs olyan kérdés, sem katonai, sem politikai, amelyben az Egyesült Államoknak ne lenne érdekeltsége.”³⁵ Másfelől 1944 tavaszáig, de legalábbis 1943 végéig úgy vélték, hogy pozíciójuk jóval előnyösebb, mint a Szovjetunióé, melynek csapatai, midőn az angolok a balkáni partraszállást mérlegelték, illetve Olaszországban harcoltak, még több ezer kilométerre voltak a térségtől. A politikai motívum előkerülése 1944 tavaszán azért feltűnő — Eden — Churchill levélváltása, Eden memoranduma a háborús kormánynak és javaslata Guszev szovjet követnek bizonyos megegyezés érdekében —, mivel az 1943 augusztusától 1944 májusáig eltelt mintegy fél-háromnegyed év a helyzetet lényegesen megváltoztatta, a szovjet csapatok a román és magyar határokon álltak, ezzel szemben az angolok nagyjából ott, ahol 1943 őszén. Ha mindehhez még azt a rendkívül lényeges problémát — ami a Duna-völgyi térség oszágainak baloldali és kommunista erőinek megerősödésében rejlett — is hozzávesszük, akkor az angol megnövekedett aggodalom és politikai megegyezési javaslat mindenképp érthető. Ez a javaslat viszont mindenképp egy másik problémát is magában rejtett, amely szinte 1942-től vitakérdés volt az angol politikában. Nevezetesen az, hogy a Duna-völgyi angol politika a háború után milyen mértékben épüljön a Szovjetunióval való együttműködésre. Azok a tervek, amelyek a Duna-völgyi problémákat valamiféle föderáció, illetve konföderáció útján kívánták megoldani, lényegében két forrásból származtak. Az egyik, melynek hírdetője az ismert angol történész, E. H. Carr volt, abból indult ki, hogy a két világháború közötti rendszer alapján elhibázott volt, s a kis nemzeti államok megteremtése nem oldotta meg a problémákat, sőt újabb ellentétek magvát hintette el. Eszerint Anglia „azért veszítette el a békét Közép-Európában, mivel a politikai és gazdasági dezintegráció politikájának elvét folytatta egy olyan korban, mely nagyobb és nagyobb egységeket kíván”.³⁶ Ez a nézet azt hangoztatta, hogy a korszak „az önrendelkezés válsága, mivel a kis önálló államok fenntartása mint politikai egységeké problematikusává vált a katonai technikai fejlődés következtében”.³⁷

A jeles történész sok szempontból — különösen gazdasági összefüggésekben — megfontolandó érvelése nem takarhatta el, hogy a konföderációs terveknek, akár a lengyel-csehszlovák konföderációnak egy élesen szovjetellenes Sikorszki-kormánnyal, akár valamiféle török vezetésű balkáni föderációnak végsősoron szovjetellenes éle van a nemzetközi politikában, s a két háború között fennálló cordon sanitaire-t kellene helyettesíteniük. Nem kétséges, hogy tekintélyes politikai körök álltak a tervek mögött, amelyek „vagyódva tekintettek vissza arra a korszakra, amikor az első világháború után Oroszország helyzete kaotikus volt”.³⁸

A szovjet kormány mindenképpen elsősorban ezt az utóbbi tendenciát látta a konföderációs tervekben, és némi megfontolás után elutasította azokat. 1943 nyarán még elsősorban azt tették szóvá, hogy az esetleges Balkán-föderáció miért foglalja magában Ausztriát és Magyarországot is,³⁹ a moszkvai külügyminiszteri konferencián viszont már egyértelműen leszögezték: a szovjet kormány a kis

³⁵ R. E. Sherwood: The White House papers of Harry L. Hopkins. London. 1948. 825.

³⁶ E. H. Carr: The Twenty Years crisis. London. 1939. 294.

³⁷ E. H. Carr: The Future of Nations. London. 1944. 28.

³⁸ Uo. 16.

³⁹ Foreign Relations U. S. 1943. I. 762 (az angol követség az amerikai külügyminisztériumhoz, 1943. aug. 28.).

országok felszabadítását látja egyik legfontosabb feladatának. Feltehető viszont, hogy időbe telik, míg a kis országok alkalmazkodni tudnak az új helyzethez. „Bármiféle elhamarkodott és mesterséges egybeolvasztása ezeknek az országoknak elméletileg megtervezett csoportosulásokban, mind a kis ország számára, mind Európa jövőbeni békés fejlődése szempontjából sok veszélyt tartalmaz.” A szovjet kormány egyébként arra is utalt, hogy egy ilyen előzetes döntés lényegében az illető népek megkérdezése nélkül történnék, az emigráns kormányoknak aligha van elég hatókörük ennek igelésére. Végül a szovjet álláspont azt sem hallgatta el, hogy „néhány föderációs terv a szovjet népet arra a cordon sanitaire politikára emlékezteti, amely közismerten a Szovjetunió ellen irányult.”⁴⁰

Tekintettel arra, hogy az angol tervek az amerikaiak támogatását nem élvezték, s arra, hogy az angol politika is a kompromisszum útját kereste, a föderációs terv lekerült a napirendről. A felismerés nyomán „Oroszország gyengeségének és függőségének időszakát nem lehet visszahozni. Semmilyen más nemzet nem tud érvényre juttatni bármiféle döntést, amely a Szovjetunió akarata ellen irányul” — erősödött az a nézet is, hogy alapjában csak olyan terv érvényesülhet, amely a Szovjetunió biztonságát garantálja.

Az 1944 tavaszi tervek tehát lényegében arra alapozódtak, hogy kudarcra van ítélve minden olyan terv, amely nem nyeri el a Szovjetunió teljes támogatását, hiszen Anglia vagy Amerika, még ha akarná sem lenne abban a helyzetben, hogy Kelet-Európát szovjetellenes hídfőállásnak építhesse ki. Egyértelmű és határozott szándék erre az ismert források bizonyítéka alapján 1943-ban még nem is volt, ekkor a németellenes együttműködés volt a domináns elem, s az angol külügyminisztérium iratai arról tanúskodnak, hogy ez a nézet határozta meg végsősoron az angol külpolitikát a csatlós államok béketapogatózásai, kiugrási kísérletei során. Tekintettel arra, hogy ezek a kiugrási kísérletek, legalábbis ami a román, bolgár, magyar vezetőrétegeket illeti, többé-kevésbé mindig egybekapcsolódtak az uralkodó jobboldali konzervatív rendszerek átmentési kísérletével, a szociális változásnak messzemenő megakadályozásának törekvésével, kommunista- és szovjetellenességgel, a szövetségesek közötti érdekellentétek kiaknázásával, a tárgyalásokra vonatkozó anyagok érdekes képet nyújtanak egyfelől az angol hatalmi érdek, a háború utáni tervek, másfelől a szövetséges antifasiszta koalíció fenntartásának igénye közötti összeütközésekre, kompromisszumokra, s végsősoron az utóbbi vonal fenntartására.

Tekintettel arra, hogy az anyagok hangja, jellege nagyjából azonos, a kérdést mindenekelőtt az angol — magyar kapcsolatok dokumentumai alapján kívánom bemutatni.

E tekintetben két — részben azonos forrásból származó — egyoldalúság jelentkezett számos történetíró munkájában. Az egyik, mely a kelet-európai emigráns politikuskoknak nyugaton — zömmel a hidegháborús években — megjelent emlékiratai alapján a nyugati hatalmakkal való, 1943 elejétől gyakori s egyre gyakoribbá váló titkos tárgyalásoknak a jelentőségét, tényleges eredményeit mértéken felül felnagyította, s ténylegesen a csatlós államok külpolitikáját szinte teljesen angol-amerikai orientációjának kívánta beállítani. A másik, lényegében ugyanerre a forrásra támaszkodó nézet az emigráns emlékiratok állításait a másik oldalról közelítette meg, s ezeknek a kapcsolatoknak a jelentőségét hasonlóan eltúlozva, a nyugati hatalmak tevékenységét úgy próbálta beállítani, mintha az a háború alatt nem elsősorban a Szovjetunióval együtt a német nácizmus megtöré-

⁴⁰ Foreign Relations U. S. 1943. I. 762 (szovjet memorandum).

sére összpontosította volna erejét, hanem a Szovjetunió háta mögött, az ellen elsősorban balkáni pozíciói biztosítására törekedett volna, s ennek érdekében tevékenysége elsősorban a Duna-völgyi országok reakciós kormányainak és társadalmi berendezkedésének átmentésére irányult.

Az angol külügyminisztérium iratai szerint 1943 elején, a titkos kapcsolatkeresések kezdetén az angol álláspont lényegében a következő volt: „Magyarország most egyszerűen kétkedni kezd a német győzelemben, és most megpróbálja magát velük is bebiztosítani ... mindaddig, amíg Magyarország a mi szövetségeseink ellen harcol, nem várhat tőlünk sem szimpátiát, sem megfontolást”.⁴¹

Természetesen ez inkább egy szép, a casablancai deklaráció szellemében fogant elvi álláspont volt, semmint gyakorlati külpolitika, A gyakorlati külpolitikának, akár a háború minél előbbi befejezését s a náci blokk gyöngítését tartotta szem előtt, akár már a háború utáni kérdésekre gondolt — az elvi álláspontot legjobb esetben iránytűnek tekintve —, konkrét megközelítéseket kellett keresnie.

Az angol külügyminisztérium tehát 1943 márciusában kérdést intézett mind az Egyesült Államok, mind a Szovjetunió külügyminisztériumához, mely szerint az új katonai helyzetnek megfelelően, s a csatlós államok diplomatái részéről jelentkező igényből következően, időszerű lenne, ha a szövetségesek kidolgoznák Németország szövetségeseivel kapcsolatos közös álláspontjukat.⁴²

Az USA májusban válaszolt, elsősorban azt emelve ki, hogy míg a szövetséges csapatok távol állnak ezen országok területétől, addig csak előkészítő tárgyalásokra van szükség, valamiféle fegyveres ellenállás kirobantását nem lenne helyes sürgetni, mivel ez a demokratikus erők idő előtti és fölösleges megsemmisüléséhez vezetne.

A szovjet válasz még váratott magára, s ténylegesen Molotov 1943 júliusi nyilatkozatát tekintették ennek.⁴³

Ez a nyilatkozat angol feljegyzés szerint leszögezte, hogy a szövetségesek kapcsolatát a náci csatlós államokkal a következő elvekre kell helyezni:

1. Feltétel nélküli megadás
2. A megszállt területek kiürítése
3. Kártérítés az okozott háborús károkért
4. Háborús bűnösök megbüntetése.

Egyidejűleg a szovjet álláspont leszögezte, hogy „a szovjet kormány a csatlós államok nemzeti függetlenségének fenntartása mellett van”, nem tud viszont egyetérteni a különböző — angolok által is táplált — föderációs tervekkel.

Jóllehet a feltétel nélküli megadás formuláját az angol kormány is elfogadta, érezhető törekvés mutatkozott a külügyminisztérium részéről a formula rugalmasabb értelmezésére. A rugalmasabb értelmezés az angol külpolitika számára kedvezően köthette volna össze a rövid lejáratú háborús és hosszabb lejáratú politikai szempontokat. Egy rugalmasabb értelmezés ugyanis megkönnyíthette volna az angol politika helyzetét pl. Kállayval való tárgyalásokban. Az angol politikában ugyan semmi jele nincs, hogy Kállayt vagy Horthyt kívánták volna hatalmon tartani, de arra törekedtek, hogy Magyarország kilépését az angolok irányítsák, mivel ez feltétlenül befolyásolta volna a háború utáni fejleményeket. A szovjet politika viszont ragaszkodott a feltétel nélküli megadás formulájához. Az anglo-

⁴¹ PRO. FO. 371 34495/C 483.

⁴² PRO. FO. 371 34495 C 6684.

⁴³ PRO. FO. 371 34495/C 6684.

lok tehát szükségszerűen zsákutcába kerültek a szövetségi hűség és saját elképzeléseik között ingadozva.

Eden a moszkvai külügyminiszteri értekezleten ismét felvetette Molotovnak a Magyarországgal való tárgyalásokat, Molotov azonban ismét megerősítette: „csak a feltétel nélküli megadás; félmegoldások nem elégségesek”.⁴⁴

Az angol kormány végül is elfogadta a Szovjetunió álláspontját, „el kell fogadnunk — írták —, mivel végül is ők harcolnak a magyarokkal és nem mi. Az oroszoknak tehát minden okuk megvan arra, hogy nekik legyen döntő szavuk a szövetségesek politikájának meghatározásában”.

Woodward könyve az angol külpolitika áttekintéséről végső soron ezt a tendenciát emeli ki. Meglehetősen elmellőzi viszont az angol külpolitika összevetőinek elemzését, s jónéhány fontos részletet hagy teljesen figyelmen kívül, így mindenekelőtt azt a magyar szándékot, melyről egy amerikai külügyi feljegyzés is megállapította: „ezek a közeledések elsősorban az angolokkal és amerikaiakkal való alkudozásokat szolgálják és nem őszinte szándék vezeti őket mindhárom szövetséges előtti megadásra”.⁴⁵

Az új dokumentumok alapján úgy tűnik, hogy a feltétel nélküli megadás kérdésében 1944 tavaszán újabb tárgyalásokra került sor. Ismét angol kezdeményezés volt. Eden március 20-án küld táviratot mindkét szövetségesehez, mely a náci csatlós államok esetében javasolja, hogy ne ragaszkodjanak a formulához, s mindhárom kormány — kölesönös konzultáció után — maga dönthesse el, hogy ragaszkodik-e hozzá. Hull külügyminiszter egyetértett a javaslattal, de Roosevelttel álláspontja nemleges volt.

A szovjet nagykövet, nyilván kormánya álláspontját tolmácsolva — az amerikai dokumentumok szerint — részben egyetértett az angol javaslattal, annyiban, hogy a formulához való ragaszkodás értelmetlen lenne, ha ez erősíti a náci szövetségi rendszert, azt viszont továbbra is lényegesnek tartotta, hogy a szövetségesek együttesen cselekedjenek, s közösen alakítsák ki álláspontjukat.⁴⁶

Roosevelt azonban még eddig sem ment el, csupán azt fogadta el, hogy a csatlós államoknak bizonyos kedvezményeket lehet a megadás után biztosítani.⁴⁷

Kétségtelen viszont, hogy a szovjet kormány nyilatkozata Romániával kapcsolatban rugalmasabb értelemben fogalmazódott, és azokon a tárgyalásokon, melyek Romániával folytatódtak Kairóban, ezeket az elképzeléseket tükrözték az átnyújtott szovjet javaslatok.⁴⁸

Valójában a nagyobb rugalmasság a szövetségesek részéről nem sok eredményt hozott. Románia esetében ugyan 1944 tavasza óta folytak a tárgyalások Maniu s az általa képviselt nyugati orientációjú politikai csoportok nevében — de minden valószínűség szerint Antonescu tudtával — a szövetséges hatalmakkal. Ezek a tárgyalásokon a Szovjetunió is képviselve volt Novikov követ által (Novikov a Kairóban székelő jugoszláv és görög kormány mellett képviselte a Szovjetuniót), de hosszú ideig nem tudtak eredményre jutni.

1944 márciusában ugyanis a román ellenzéki politikusok Maniu vezette csoportjának álláspontja az volt, hogy ha az angol csapatok partraszállnak Bulgáriában, akkor Románia is megadja magát az angoloknak, nem fogadja el vi-

⁴⁴ PRO. FO. 371 39952 C 2125.

⁴⁵ PRO. Foreign Office 371 39952 C 2125.

⁴⁶ Foreign Relations US III. 1944. 926.

⁴⁷ Foreign Relations US 1944. I. 584, 586, 588, 593.

⁴⁸ Foreign Relations US 1944. IV. 164. 1944. ápr. 8-i jelentés.

szont a feltétel nélküli megadás elvét a Szovjetunióval szemben. Később ez az álláspont ugyan gyengült, de továbbra is igen messzemenő követeléseket támasztottak a háborúból való kilépés feltételeként (cobelligerent status, népszavazás Besszarábiában), így 1944 nyaráig nem tudták a kérdéseket dűlőre vinni.

Ami Magyarországot illeti, ha igaz, hogy 1943-ban a magyar kormány az elsők között állt a béketapogatásban és az 1943 szeptemberi előzetes fegyverszünet messzemenőbb volt, mint a többi náci csatlós ország hasonló diplomáciai lépései, úgy 1944-ben itt határozott visszaesés, illetve visszalépés volt tapasztalható.

Egyrészt már a Kállay-kormány idején kialakult egy bizonyos holtpon. A magyar kormány nem merete vállalni a kiugrás előkészítésének kockázatát, s ténylegesen nem teljesítette azokat a kötelezettségeket, melyeket az 1943 szeptemberi előzetes egyezményben vállalt. Másrészt, bár az angol csapatok Dél-Olaszországban való elakadása s a szovjet csapatok rohamos előrenyomulása világosan mutatta az új katonai helyzetet, Kállay nem volt hajlandó a következtetések levonására, s nem bocsátkozott tárgyalásokba a Szovjetunióval.

Mindezt a régebbi történeti irodalom igen alaposan bemutatta. Lényeges új elemként e tekintetben talán csak Veres Lászlónak, a magyar külügyminisztérium tisztviselőjének 1944 márciusi tárgyalásait illetve az erről szóló Londonban talált iratokat lehet tekinteni. Ezek szerint ugyanis magyar hivatalos körökben felmerült az a gondolat, hogy mivel a németek nem engedik a Szovjetunióban harcoló magyar csapatok visszavonását, azok esetleg egységesen megadják magukat a szovjet hadseregnek.⁴⁹

Újabbban jobban megvilágosodott viszont előttünk a kérdés másik oldala. Nevezetesen, hogy 1943—44 fordulóján az angol külpolitika is holtpontra jutott Magyarországgal kapcsolatban. A katonai helyzet alakulása mindenképpen alátámasztotta azt a szavakban elismert elvet, hogy a tárgyalásokban a döntő szót a Szovjetunióval kell biztosítani.

Az angolok 1943 végére a következő két lehetőséget latolgatták: vagy közöljék a magyar kormánnyal, mivel az nem teljesíti vállalt kötelezettségeit, a szeptemberi előzetes egyezményt érvénytelennek tekintik, vagy egyelőre még tartózkodjanak minden állásfoglalástól, mivel politikailag úgysem tudnak mondani semmit Magyarországnak. E tekintetben ugyanis az angol politikát nemcsak a Szovjetunióval, de Jugoszláviával és Csehszlovákiával szemben vállalt kötelezettségei is kötötték.⁵⁰

A döntés a második variáció mellett szólt. Az ország német megszállása azonban minden tekintetben új helyzetet teremtett.

Az ország német megszállását követően ugyanis minden tárgyalás és kapcsolat megszakadt. 1944 március közepétől augusztus végéig, öt rendkívül fontos hónapban, midőn mind Románia, mind Bulgária intenzív tárgyalásokat folytatott a kiugrás előkészítésére, hazai magyarországi erőknél semmiféle hivatalos érintkezésük sem volt a szövetséges hatalmakkal.

1944 késő tavaszától egy újabb fázis tapasztalható az angol politikában a Duna-völgyi térséggel kapcsolatban. A gondolat, hogy külpolitikailag és katonailag elkéstek,⁵¹ egyre jobban erősödött, egyidejűleg a félelem is, hogy a Szovjetunió előnyös katonai helyzete folytán esetleg figyelmen kívül hagyja az angol érdekeket.

⁴⁹ PRO. Foreign Office 371 39251 C 9566.

⁵⁰ PRO. FO. 371/3925/C 639.

⁵¹ H. Macmillan: i. m. 478.

Az 1944 május eleji Eden—Guszev megbeszélés, mely az angol javaslatot tartalmazza, hogy Görögországban Anglia, Romániában pedig a Szovjetunió a felelős, eléggé ismert. (A feljegyzés szövege eredetben is megtalálható,⁵² Woodward könyve is idézi, de Eden és Churchill emlékirata, valamint a Sztalin—Roosevelt—Churchill levelezés is.) Egyszerűsítés lenne viszont a kérdést úgy látni, hogy ebben a szakaszban már kizárólag a kompromisszum gondolata állt az angol politika fókuszában. Illetve a kompromisszum gondolata ugyan már elfogadható volt, de ennek értelmezése és erőviszonyai még távolról sem. Az amerikai külügyminisztériumnak átadott angol jegyzék még arról beszél, hogy „az angoloknak kötelességük a béke és a biztonság fenntartása Délkelet-Európában, s ez szükségessé teszi az itteni angol akciókat”.⁵³

Ez az általános elv a továbbiakban úgy konkretizálódott: „Az az érdekünk, hogy megakadályozzuk a szovjet befolyás kiterjedését a szorosok és a Földközi-tenger irányába.”⁵⁴ A földközi-tengeri érdekek azonban nem korlátozódtak csak Görögországra, a memorandum a továbbiakban főleg Bulgáriával foglalkozik. Bulgária helyzete természetesen speciális volt. A bolgár kormány, ismerve a bolgár nép baráti érzelmeit a Szovjetunió iránt, a Szovjetunió elleni hadbalépésre nem szánta el magát, csak a nyugati hatalmakkal állt hadban. Ilyen körülmények között érthető — s a hasonló román és magyar lépésektől eltérő kategóriába tartozó — volt, hogy a háborúból való kiugrásra irányuló bolgár kísérletek és tárgyalások kizárólag a nyugati hatalmak felé összpontosultak. Az angol külpolitika Bulgáriát — a Földközi-tengerhez való közelségére hivatkozva — Romániánál erősebb érdeklődéssel kezelte, s úgy vélte, szükséges, hogy a kiugráshoz bizonyos angol csapatokat küldjenek Bulgáriába,

„a) megmutatni a zászlót,

b) demonstrálni az angol érdeklődést,

c) kikényszeríteni a görög és jugoszláv területek kiürítését”.⁵⁵

Egyidejűleg azonban leszögezték, hogy — s ez az álláspont Magyarországra is vonatkozott — kizárólagos angol megszállás nem elképzelhető. Az 1944 májusi amerikai álláspont leszögezte: semmiféle amerikai hadsereget nem adnak abból a célból, hogy Délkelet-Európában mint megszálló erő tevékenykedjék, s ha a katonai hadműveletek folytán amerikai csapatok idekerülnének, akkor ezeket a hadműveletek befejeztével hamarosan visszavonják.⁵⁶

Ezennek az angol háborús kabinet elé terjesztett memorandumára még három alternatívát állít fel az angol külpolitika lehetőségeként:

1. határozott és erős antikommunista külpolitika,

2. bizonyos támogatás, ha szükséges, a kommunista erőknél, ha azok harcognak a németek ellen, megkísérelve azokat az angoloknak kedvezően befolyásolni,

3. a Szovjetunióval megegyezésre jutni.⁵⁷

Ehrmann szerint az angol politika 1944 júniusáig csupán arra törekedett, hogy kihasználjon bizonyos, az események alakulásából következő előnyöket, s csak 1944 augusztusától törekedett tudatosan ezen előnyök megteremtésére.⁵⁸

⁵² PRO. Foreign Office 371 43646 B 8916.

⁵³ Foreign Relations US 1944. I. 596.

⁵⁴ Foreign Relations US 1944. I. 596; 1944. ápr. 18-i memorandum.

⁵⁵ Foreign Relations US 1944. I. 596.

⁵⁶ Grand Strategy V. 388. Az amerikai álláspont az Ausztria megszállásában való részvételt illetően hamarosan módosult.

⁵⁷ PRO. War Cabinet 44/304 1944. jún. 3-i ülés.

⁵⁸ The Grand Strategy V. 393.

Ez a finom megkülönböztetés azonban aligha elfogadható. Sokkal inkább plauzibilis, hogy az angol politika nem szögezte le magát az Eden által felvetett három alternatíva közül az egyik mellé sem, hanem a lehetőségeknek megfelelően törekedett a három lehetőség egyidejű alkalmazására. A lehetőségek határait azonban a dokumentumok szerint Németország leverésének, a Szovjetunióval való szövetség fenntartásának pillanatnyi igénye szabta meg és végül, nem utolsósorban saját katonai erőforrásaik korlátai is, melyeknek elosztásába az amerikaiak is erősen beleszóltak.

Angol csapatok bevetése a Duna-völgyi országokban katonai és politikai okokból tehát még 1944 nyarán is napirenden volt, sőt augusztusban Alexander tábornok terve a ljubljanai síkság felé való előretörésre, határozott formát és lehetőséget kívánt ennek teremteni. Az előretörés legdöntőbb célja természetesen Bécs lett volna, de feltétlenül számoltak azzal is, hogy az angol pozíciókat erősen megjavítja Magyarország és Jugoszlávia vonatkozásában is. Churchill Roosevelt-hez intézett levelében ezt világosan leszögezi: „Bizonyos vagyok abban, hogy egy jelentős hadsereg Triesztbe és Isztriába való megérkezése 4–5 héten belül a tisztán katonai szempontokon túlmenően is igen nagy jelentőséggel bírna. Nem lehetünk bizonyosak abban, hogy milyen lesz ezek után a magyarországi helyzet, de feltétlenül abba a helyzetbe kerülünk, hogy bármiféle új lehetőség esetén azt előnyösen a magunk javára fordíthatjuk.”⁵⁹

Az angol politika tehát erősen aktivizálódott 1944 augusztusában. Eden augusztus elején újabb előterjesztést készített a háborús kabinet számára az európai szovjet politikáról. Ebben leszögezte, hogy mindenekelőtt nyugaton, Skandináviában és a földközi-tengeri térségben kell konszolidálni a nyugati pozíciókat, de „anélkül, hogy nyíltan megsértenénk a szovjet érdekeket, a Szovjetunióval határos közép-európai országokban meg kell ragadnunk minden lehetőséget az angol befolyás erősítésére ezekben az országokban”.⁶⁰

Eden felfogása szerint, mivel a szovjet—csehszlovák viszony kitűnő, Ausztriával pedig úgy számoltak, hogy oda mindenképp angol csapatok vonulnak be, a közép-európai pozíciók konszolidálása szempontjából Magyarország foglal el kulcspozíciót. Annál is inkább, mivel leginkább „Magyarországon van meg a veszélye a szovjet és angol érdekek összeütközésének”.⁶¹

Anglia nemcsak az Alexander-féle terv révén akart újabb kísérletet tenni a magyarországi események döntő befolyásolására. Augusztus második felében — jóllehet, mint jeleztük, Magyarország német megszállása óta az érintkezés a hivatalos magyar szervekkel megszakadt — az Európai Tanácskozó Testület angol tagja javasolta, hogy a testület tárgyalja meg a Magyarországnak átnyújtandó fegyverszüneti feltételeket, melyeket az angol külügyminisztériumban dolgoztak ki. Amikor a hivatalos javaslat az amerikai, illetve szovjet külügyminisztérium elé került megfontolás céljából, akkorra a helyzet már annyiban változott, hogy Horthy megbízottai ismét felvették az érintkezést a nyugati hatalmak képviselőivel. Bár az angolok világosan látták, hogy Horthy szándéka továbbra is az a kísérlet, hogy „az angolszász hatalmakat Oroszország ellen kijátsszák”,⁶²

⁵⁹ *W. Churchill*: i. m. 108—109.

⁶⁰ PRO. War Cabinet 44/436. 1944. aug. 4.

⁶¹ Uo. Félremagyarázások elkerülése végett. hamisak azok a feltételezések, melyek szerint az angol külpolitika Magyarországon a Horthy-rendszer átmentésére törekedett volna. Eden leszögezte, hogy „az angol és szovjet politika együtt mehet egy messzemenő földreform s a jelenlegi oligarchikus politika és társadalmi rendszernek egy demokratikus rendszerrel való felváltása tekintetében”. Az angol politika viszont minden forradalmi erőttől tartott.

⁶² PRO. Foreign Office 371 39253 11632 11833.

mégis leszögezve, hogy a tárgyalások feltétele, hogy Magyarország mind a három szövetséges hatalomtól kérjen fegyverszünetet, szívesen ragadták volna magukhoz a kezdeményezést.

Az amerikaiak beleegyezését, hogy a 12 pontos angol fegyverszüneti egyezmény-tervezetet Horthy hivatalos megbízottainak átnyújtsák, szeptember közepére megkapták, s a szovjet külügyminisztérium is hozzájárult, hogy a javaslatot az Európai Tanácskozó Testület szeptember végi ülésén vitassák meg.

Az az esemény azonban, mely Horthyt közel öthónapi passzívítás után újból a nyugati hatalmakkal való titkos kapcsolatfelvételre ösztönözte, sokkal alapvetőbb változásokat hozott a Duna-völgy katonai, politikai helyzetében, semhogy nem érintette volna az angol politika lehetőségeit is. A romániai felkelés — melynek igen gazdag és sokoldalú irodalma talán éppen a nemzetközi összefüggésekben hagy még hátra kívánnivalót⁶³ — az egész Duna-völgy katonai és politikai helyzetét módosította. Szeptember elején nemcsak azok az angol csapatok, melyeket Churchill Bécs felé akart irányítani, harcoltak a dél-franciaországi térségben, nemcsak a gyengébb erőkkel megindított olaszországi offenzíva akadt el ismét, hanem a szovjet csapatok már Bulgária határán álltak és a Kárpátokat megkerülve Erdélyben a magyarországi felszabadító hadműveletet megindítására is kedvező pozícióba kerültek. A szovjet deklaráció 1944. augusztus 25-én — megismételve a korábbi, áprilisi nyilatkozatot — leszögezte: „amennyiben a román hadsereg megszünteti katonai akcióit s csatlakozik a Vörös Hadsereghez Magyarország ellen, Erdély felszabadítása érdekében, úgy a szovjet hadsereg nemcsak nem fegyverzi le őket, de segíti őket e megtisztelő feladat végrehajtásában”.⁶⁴

A szovjet hadsereg számára tehát csak idő kérdése volt, hogy mikor kezdeti meg Magyarország felszabadítását, mi több, mivel szeptember elején a németekkel együttműködő bolgár kormánynak is hadat üzentek, világossá vált, hogy Bulgária kiválása a náci esatlós rendszerből és felszabadítása hasonlóan a szovjet hadsereg tevékenységének lesz az eredménye.

Churchill szeptember elején világosan látta, hogy új helyzettel kell szembenézni. „Románia átállása a szövetségesek oldalára az oroszok számára rendkívül nagy előnyöket hozott, mindenekelőtt ők fognak elsőként Belgrádba és Budapestre és feltehetően Bécsbe érni, mielőtt a nyugati hatalmaknak sikerül a Sigfried-vonalat áttörniök. Bármennyire is kívánatos katonai szempontból ez az orosz előretörés, ennek politikai hatása Közép- és Dél-Európa szempontjából végső soron rendkívül veszélyes lehet”⁶⁵ — írja egy levelében.

Churchill felismerése világos volt, s az elkövetkező napok még egyértelműben mutatták az angol külpolitika teendőinek irányát és lehetőségeit. A bolgár népi felkelés belpolitikailag szorította háttérbe a liberális, angol orientációjú erőt, a kommunista vezetész népfrent győzelme radikális baloldali fordulatot jel-

⁶³ Constantinescu cikke mellett: Le 23 Août à la lumière de la histoire. Etudes d'histoire contemporaine de la Roumanie, București, 1970, jelezni kívánjuk, hogy az ugyanebben a kötetben megjelent historiográfiai tanulmány (*Mihail Rusenscu: L'Historiographie Roumaine relative à l'insurrection antifasciste d'août 1944 et à ses conséquences*) adatai szerint a felkelés előkészítésére, központj, továbbá az ország egyes vidékein történő lefolyására, valamint a Kommunista Pártra vonatkozó cikke, tanulmányok száma többszázra tehető. Összefoglaló nagyméretű monografikus feldolgozás azonban még nem született.

⁶⁴ Vnesnjaja politika Szovjetszkogo Szozuza v period Otecsestvvennoj vojnü. II. 172. Moszkva, 1946. Foreign Relations US IV. 1943. Harriman jelentése Hullhoz 1944. aug. 25-én. A kérdés bizonyos vitát váltott ki a szövetségesek között.

⁶⁵ The Grand Strategy V. 402.

zett a bolgár belpolitikában és ennek megfelelő változást a külpolitikában.⁶⁶ A Szovjetunió természetesen támogatta ezt a fordulatot. Hamarosan megnyilvánult ez a támogatás olyan tényekben is, mint a szovjet javaslat a Bulgáriával kötendő fegyverszüneti egyezmény szövegének megváltoztatására. (A korábbi javaslatot az angol külügyminisztérium készítette elő, s a szöveg természetesen még a szovjet hadüzenet előtt készült.) Milyen lehetősége maradt ezek után az angol külpolitikának? Az Eden által még 1944 nyarán felvetett három alternatíva közül csak az utolsó, a Szovjetunióval való megegyezés lehetősége. Churchill ezt ismerte fel szeptember végén, s ezért döntött moszkvai látogatása és Sztálinnal való közvetlen tárgyalások mellett. Igaz, tárgyaló pozíciója e tekintetben talán a legrosszabb volt a második világháború folyamán. Néhány adúval azonban még ő is rendelkezett. Mindenekelőtt azért, mert a szovjet külpolitikától mi sem állt távolabb, mint a németellenes koalíció felbontásának vagy esetleges gyengítésének szándéka. Szeptemberben folyamatosan folytak a tárgyalások a bolgár és a román fegyverszüneti egyezmény aláírásáról, melyhez október elején — Molotov október 6-án értesítette az angol és amerikai követet a magyar fegyverszüneti delegáció Moszkvába érkezéséről — már a magyar fegyverszüneti tárgyalások is kapcsolódtak.⁶⁷ A szeptember végi kísérlet, hogy a Horthy üzenetével Nápolyba repült Náday tábornok személyén keresztül az angolok irányítsák a fegyverszüneti tárgyalásokat, a Faraghó-féle delegáció Moszkvába érkezésével megghiúsult. (A Náday-féle üzenet szovjetellenes részével a nyugati szövetségesek nem is voltak hajlandók foglalkozni.)⁶⁸

Nemcsak időbeli egybeesésről, nemcsak arról a körülményről van szó, hogy Délkelet-Európa felszabadítása a szovjet hadsereg által 1944 őszétől indult, hanem arról is, hogy a három országgal kötött egyezmény nagyjából hasonló problémákat vetett fel. Ami pedig a problémák megoldásának módját, a fegyverszüneti egyezményekkel kapcsolatos nézeteltérések áthidalását illeti, az nagyon sok esetben a három ország együttes összefüggésében érthető csupán. Nem egyszer fordult elő, hogy az egyik vagy a másik tárgyaló fél ezért volt hajlandó engedni az álláspontjából egyik érintett ország esetében, hogy jobban érvényesíthesse véleményét a másik országgal kapcsolatos vitás kérdésben.

Az 1944-es Churchill—Sztálin tárgyalások néhány mozzanata már az angol miniszterelnök emlékiratából ismeretes. Most a következő új forrásokkal egészült ez ki: az amerikai külügyminisztérium kiadott iratainak idevonatkozó dokumentumaival, az angol külügyminisztérium anyagából Eden jelentéseivel, melyek elsősorban Molotovval folytatott tárgyalásairól szólnak, továbbá Churchill személyes irataiból az ún. Tolsztoj anyaggal (ez volt moszkvai látogatásának fedőneve), melyben bizonyos protokoll stb. kérdésekről van szó, de Harry Hopkinshez írt levelei is találhatóak.

Az első levél még így fogalmazódik: „Minden a legbarátságosabb itt, csupán a Balkán ügye néz ki nagyon szomorúan”, pár nappal később viszont már ezt táviratozza: „Az ügyek tegnap jelentősen javultak, úgy néz ki, hogy a Balkán ügyeit egyesbe hozhatjuk.”⁶⁹

⁶⁶ A kérdés központi helyet foglal el a második világháborúval foglalkozó bolgár irodalomban.

⁶⁷ A magyar fegyverszüneti tárgyalások magyar résztvevőinek feljegyzését újatt C. A. Macartney tette közö. *Viertelsjahrshefte für Zeitgeschichte* 1969. — Gosztonyi Péter számos cikke is figyelemre méltó ebben az összefüggésben. Az angol külügyminisztérium iratanyaga viszont a szövetségesek oldaláról az eddigieknél átfogóbb képet biztosít.

⁶⁸ Az angol külpolitika ezen kísérletére lásd PRO Foreign Office 39254 C 13223.

⁶⁹ PRO Foreign Office 371/43647 Churchill Hopkinshez 1944. okt. 13. és okt. 15.

Ugyanezt a véleményt tükrözi Eden október 17-i távirata is, melyet a külügyminisztériumhoz intézett, mondván: „Ön látni fogja további táviratomból, milyen megfelelő egyezményt sikerült létrehozni Jugoszlávia, Bulgária és Magyarország vonatkozásában.”⁷⁰

A moszkvai angol—szovjet tárgyalások után a bolgár fegyverszüneti egyezmény viszonylag gyorsan tető alá került, és csupán a magyar egyezmény ügye húzódott el még néhány hónapig. Ebben azonban jóval nagyobb szerepet játszott a Horthy-féle kiugrási kísérlet meghiúsulása, mint a szövetségesek között egyes kérdésekben — pl. a magyar jóvátétel nagysága — felmerült tényleges nézeteltérések. Azok az írások, melyek különösen magyar vonatkozásban újabban nyugaton megjelentek — így Gosztunyi Péter *Endkampf an der Donau* című könyve⁷¹ — 1944 őszének ezen nemzetközi összefüggését mellőzik, és bár hadtörténeti vonatkozásban sok új, érdekes részadatot tárnak fel, ezt az egyoldalúságot azonban nem tudják leküzdeni.

A második világháború katonai és politikai fejleményei az 1944-es esztendő folyamán úgy hozták meg Délkelet-Európa felszabadítását, hogy számos vonatkozásban előrevetítették a jövő fejleményeinek útját. Az a tény, hogy a szovjet hadseregre hárult a terület felszabadításában a döntő szerep, nemcsak azt jelentette, hogy nem lesz többé lehetőség az ittlévő országoknak bármiféle szovjetellenes politika céljára való felhasználására, de azt is jelentette, hogy a forradalmi erők szabad utat, sőt támogatást kapnak az országok társadalmi-gazdasági struktúrájának átalakítására, hogy a *térség külpolitikai mozgását a Szovjetunió* biztonsága mindig erősen meghatározza, hogy a Szovjetunió és a nyugati hatalmak kapcsolatában a térség az ellentétek elsősorú forrásává csak akkor válhat, ha a kialakult kompromisszum alapvető felrugására kerül sor.

A Duna-völgyi országok sorsa a korábbi állandó belső ellentét és nézeteltérés ellenére szorosan összefonódott. Összefonódott nemcsak a *náci Németországgal való kapcsolatukban*, de nemzeti függetlenségüknek a felszabadítás utáni helyreállításában is. Összekapcsolódott nemcsak gazdasági és társadalmi fejlődésük számos azonos vonása, érintkező civilizációjuk folytán, de a nemzetközi politikában játszott szerepük következtében is. Az újabb irodalom és források elsősorban ezt a nemzetközi szerepet világítják meg és figyelmeztetnek bizonyos nem kellően kimunkált külpolitikai összefüggésre.

*

A történészek hatalmas munkát végeztek a második világháború történetének feltárásában. Akár a háború eredetére és előzményeire, akár brutalitására vonatkozóan hatalmas anyagmennyiség áll rendelkezésünkre, talán több, mint bármely más korszakára a történelemnek. Vajon nagyobb megértését eredményezte-e ez a történelmi folyamatoknak és a szomszédos népek törekvéseinek? Azt hiszem, ez különböző kérdés. Félő, hogy a csökkenő hozadék elve itt is érvényesült, s a munka és eredménye nem áll feltétlen arányban. De ki tagadhatja, hogy sok még a tennivalónk, ha azt akarjuk, hogy korunk története eme döbbenetes eseményének minden tanulsága rendelkezésére álljon a ma és a jövő új nemzedékeinek? Ki tagadhatja, hogy a probléma még sok lehetőséget nyújt új kutatásokra, melyek szükségszerűen új szempontok, szélesebb összefüggések figyelembevételét, új célok kitűzését is igénylik.

⁷⁰ PRO Foreign Office 371/39255 C 14110.

⁷¹ P. Gosztunyi: *Endkampf an der Donau 1944/45*. Wien. 1969.